

*Г. П. Півторак, академік НАН України,
д. філол. наук, проф. (м. Київ)*

С. СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізується діяльність видатного українського мовознавця С. Смаль-Стоцького в контексті вирішення проблем історії української мови. Досліджуються насамперед українсько-сербські мовні паралелі, що доводить логічну послідовність лінгвістичних ідей С. Смаль-Стоцького.

This article analyses activity of the famous Ukrainian linguist S. Smal-Stockyy through the context of problems of the History of Ukrainian language. The author reserches Ukrainian and Serbian language paralels as a proof of logic consequence of S. Smal-Stockyy's linguistic ideas.

21 січня 2009 р. минуло 150 років від дня народження видатного українського мовознавця, педагога й громадського діяча, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка, академіка Української академії наук Степана Смаль-Стоцького (1859 – 1938). Автор численних праць з українського мовознавства, літературознавства, славістики, він особливо вагомий внесок зробив у дослідження історії української мови, заклав основи вивчення її історичної морфології. Значного наукового резонансу набули його праці: «Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети» (Прага, 1933), «Питання про східнослов'янську прамову» (Прага, 1937), підручник для українських гімназій «Руська граматика» (1893, у співавторстві з Т. Гартнером, останнє, 4-е видання якої вийшло 1926 р. під назвою «Українська граматика»). Але найвагомішими, на наш погляд, є фундаментальні дослідження вченого «Граматика руської (української) мови» у співавторстві з Т. Гартнером (німецькою мовою, Відень, 1913) та «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення» (Прага, 1925, 1927). Вони відзначаються глибиною дослідження, переконливістю аргументації й новаторством поглядів С. Смаль-Стоцького на різні проблеми слов'янських (переважно східнослов'янських) мов, що нерідко вступали в суперечність із тогочасними традиційними уявленнями та ідеологічними настановами, через що автор зазнавав

різкої й переважно несправедливої критики з боку таких авторитетних славістів, як В. Ягич, О. Гуйєр, Т. Лер-Сплавінський, А. Брюкнер, О. Шахматов та ін. Основним каменем спотикання стала проблема праруської мовної єдності, тобто проблема існування спільносхіднослов'янської мови в дописемний і ранній писемний періоди, нібито внаслідок поділу якої утворилися три східнослов'янські: російська, українська та білоруська мови.

С. Смаль-Стоцький справедливо наголошував на тому, що сучасна йому славістика виводила всі слов'янські мови безпосередньо з праслов'янської, а для «руських» чомусь вигадали посередника між ними та праслов'янською мовою, якого ніколи не було¹. На його думку, якої дотримується й переважна більшість сучасних неупереджених славістів, три східнослов'янські мови утворилися не через поділ нібито спільної для них «руської» (у пізнішій східнослов'янській традиції – «давньоруської») мови, а безпосередньо від праслов'янської шляхом консолідації суміжних близькоспоріднених народних говорів у нові мовні масиви. Неприйняття цього очевидного факту деякими відомими тогочасними славістами (В. Ягич, В. Вондрак, О. Соболевський, О. Шахматов та ін.) С. Смаль-Стоцький пояснював тим, що вони «все своє життя в протівнім напрямі працювали» й до кінця залишилися вірними своїм поглядам². Учений покладав великі надії на молодше покоління незаангажованих дослідників.

Сучасні дослідження східнослов'янського етно- і глотогенезу на ширшій науковій базі – із залученням не тільки лінгвістичних, але й історичних, археологічних, антропологічних свідчень – повністю підтверджують основні положення лінгвістичних концепцій С. Смаль-Стоцького³.

Ще й нині залишаються вельми актуальними категоричні вимоги вченого відмежувати мовознавчі дослідження від будь-яких політичних впливів. Він підкреслював, що «ми в наших дослідах слов'янських мов і їх відносин до себе не сковані жодними апіорними теоріями, жодними видуманими системами... Особливо мусимо зовсім рішуче виключити всякі впливи політики від розв'язання [мовних] питань, бо політика зовсім певно веде науку в нетрі навіть дуже карколомних теорій, з яких нема виходу»⁴.

Праця С. Смаль-Стоцького властиві неупередженість і об'єктивність. «Моїм ідеалом у науці є досліди без упереджень, без апіорних дороговказів, які мають хіба ту силу, що путають

дослідників і зводять їх на манівці. Спостерігаймо спокійно і якнайсумлінніше мовні факти, гуртуймо їх до купи, порядкуймо хронологічно і систематично, робім з того строго логічні висновки, а так самі мовні факти покажуть нам усю мовну правду. Це і є наука»⁵.

Закиди критиків С. Смаль-Стоцького в його нібито упередженості й заангажованості учений ґрунтовно спростував у своїх працях, детально аналізуючи кожен пункт критичних зауважень кожного опонента. Проте чи не найбільше неприйняття в багатьох російських, деяких зарубіжних й особливо радянських критиків викликало твердження С. Смаль-Стоцького про близьку спорідненість української та сербохорватської мов, яка іноді очевидніша, ніж спорідненість між мовами українською та російською. Підкреслимо, що цей постулат був висловлений не як спонтанний емоційний спалах, а як результат тривалих порівняльно-історичних досліджень слов'янських мов. В останньому досить великому розділі своєї «Граматики руської (української) мови», який має назву «Die Stellung des Ruthenischen innerhalb der slawischen Sprachen» («Місце руської мови серед інших слов'янських мов») (с. 455 – 495) С. Смаль-Стоцький послідовно зіставляє українську мову з праслов'янською, старослов'янською, російською, білоруською, польською, чеською, сербохорватською, болгарською та словенською на фонетичному й граматичному рівнях і на численних таблицях демонструє як спільні, так і відмінні їхні риси, зокрема, й спільні риси української та сербохорватської мов, що дало йому підстави зробити висновок про те, що «русини (праукраїнці) колись мусили мати значно тіснішу спільноту (Gemeinsamkeit) із сербами, аніж з росіянами»⁶.

Критика зазначеної концепції С. Смаль-Стоцького ґрунтувалася не на доказах і фактах, а на усталеній і приперченій ідеологічним присмаком тезі про споконвічну єдність східнослов'янських мов і походження їх зі спільного джерела – давньоруської мови, через що сама ідея про більшу близькість української мови до сербохорватської сприймалася майже як блюзнірство. Проте в лінгвістичній літературі неодноразово наголошувалося на особливій близькості української мови до сербської, що простежується на всіх мовних рівнях, зокрема на фонетичному [рефлекс *i* замість давнього *v* в ікавському говорі штокавського діалекту сербської мови (*вра, рчь, цвт* > *вира, рич, цвит*; пор. укр. *віра, річ, цвіт*), диспалаталізація деяких приголосних

перед *e, u* (*се́бе, ва́бити*), спрощення в групах приголосних], морфологічному [подібні відмінкові форми особових та зворотного займенників (род. відм. *ме́не, те́бе, се́бе*, дав. відм. *ме́ни, те́би, се́би*), закінчення *-мо* в 1-й особі множини дієслів теперішнього часу (*бу *дѣмо, но *сїмо, не *чѣмо*) тощо.

Подальші дослідження цієї проблеми не тільки не спростовують «крамольного» висновку С. Смаль-Стоцького, зробленого на фонетико-граматичному матеріалі, але й підтверджують його ще й на лексичному рівні. Зокрема, особливу увагу привертають українсько-сербсько-хорватські й суто українсько-сербські лексичні паралелі, які можна вважати свідченням ранніх близьких взаємин протоукраїнців із предками сербів та хорватів в ареалі давніх антських племен першої половини I тис. н. е. Наведемо лише деякі приклади таких лексичних паралелей:

укр. **ви*лиця** – серб. *ви*лица* “щелепа”, хорв. *vi*lica*; укр. **вирла́тий, вірла́тий** “витрішкуватий” – серб. *вр*љав, вр*љавї* “косоокий, косий”, хорв. *vr*ljav(i*)*;

укр. **га́снути** – серб. *га*снути*, хорв. *gàsnuti*;

укр. **ді́вувати** – серб. *дево̀вати*;

укр. **жебра́к** – серб. *же*бра̀к*;

укр. [**задни*ти**] “вставити дно” – серб. *за̀днити*;

укр. **застидáтися** – серб. *застидѣти се*;

укр. **зга́рище** – серб. *зга*рїиште*, хорв. *zga*rїšte*;

укр. **куня*ти, куня*ва** “напівдрімота, загальне розслаблення”, серб. *кун̄ьати* “дрімати”, *кун̄ьавица* “дрімота”, хорв. *kúnjati*;

укр. **лю*дство** – серб. *људство*, хорв. *ljùdstvo*;

укр. **му́ляти, наму́ляти** – серб. *му*љати* “давити, м’яти (виноград), *наму̀љати* “надавити”, хорв. *mùljati, namùljati*;

укр. **назува́ти, назу́ти** – серб. *назу̀вати, на̀зути*;

укр. **напита́ти** “розпитуючи, знайти кого-, що-небудь” – серб. *на̀питати* “розпитати, довідатися”;

укр. **пли*нути** – серб. *плїнути* “розлитися, затопити”, хорв. *rasplīnuti se* “зникнути, випаруватися”;

укр. **плю*нути** – серб. *пљу*нути*, хорв. *plju*nuti*;

укр. **си*рник** – серб. *си*рнїк*.

Українсько-сербсько-хорватські паралелі засвідчені і в топоніміконі України, Сербії та Хорватії. На думку українського

дослідника О. Стрижак, з перебуванням сербів в українському Поліссі пов'язані старовинні назви сіл на Житомирщині *Серби*, *Сербинівка*, *Сербо-Слобідка* та ін. З іншого боку, у Хорватії є свої *Žitomir*, *Malin*. Давня назва поліського міста *Вручии* (сучасний *Овруч*) легко пояснюється сучасним сербським *вру*ћи* “гарячий”. На території колишньої Югославії є свій *Kijev*, дві *Kijevci*, п'ять поселень під назвою *Kijevo*, одні *Kijani* і т. ін., а також найменування населених пунктів, подібні до назв українських міст і сіл *Болярка*, *Бараші*, *Радичі*, *Біла Церква*, *Вінниця*, *Галич*, *Чорногора* та ін.⁷

Наведені українсько-південнослов'янські паралелі далеко не вичерпні. Вони подані лише як приклади й базуються на матеріалі переважно сучасних літературних мов. На наше переконання, багатий і цікавий матеріал можуть дати діалектні свідчення, особливо з історичної діалектології української та південнослов'янських мов.

Наукова спадщина С. Смаль-Стоцького ще й досі належно не оцінена, бо в Україні за радянських часів на його ім'я було накладено табу як на «українського буржуазного націоналіста», а зарубіжна славістика, перебуваючи значною мірою в полоні усталених стереотипів, не надто переймалася тонкощами східнослов'янських глотогенетичних проблем, покладаючись здебільшого на гіпотези й оцінки переважно російських мовознавчих авторитетів. Отже, наступне слово – за молодими, самостійними, незаангажованими дослідниками з новим мисленням нової епохи.

¹Степан Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. – Прага, 1927. – С. 33; ²Там само. – С. 58; ³Детальніше див.: Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С. 93-97; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К., 2001. – С. 43 – 48; вид. 2-е, К., 2004. – С. 38-42; ⁴С. Смаль-Стоцький. Знач. праця. – С. 30; ⁵Там само. – С. 77; ⁶Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. – Wien, 1913. – S. 471. Детальніше про цю проблему див.: Г. П. Півторак. Українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен // Мовознавство. – 2008. – № 2-3. – С. 13-23 або: Слов'янські обрії: Збірник наукових праць. Вип. 2. – К., 2008. – С. 503-521; ⁷Стрижак О. С. Сербі й Україна // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 257.